Agnieszka Łukaszcuk¹

Mowa nienawiści w stosunku do mniejszości rasowych, narodowych i etnicznych jako granica wolności wypowiedzi. Uwagi na tle wybranych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Słowa kluczowe: Europejski Trybunał Praw Człowieka, wolność wypowiedzi, ograniczenie wolności wypowiedzi, mowa nienawiści, dyskryminacja, nietolerancja.

Keywords: European Court of Human Rights, freedom of expression, limitations of freedom of expression, hate speech, discrimination, intolerance.

Streszczenie

Mowa nienawiści w stosunku do mniejszości rasowych, narodowych i etnicznych jest zjawiskiem powszechnym, coraz częściej występującym w przestrzeni publicznej i przybierającym różne formy, w zależności od stopnia jej nasilenia. Między mową nienawiści a wolnością wypowiedzi i wyrażania opinii i poglądów istnieje bardzo cienka granica. W konfrontacji z szeroko rozumianą wolnością wypowiedzi i wyrażania swoich poglądów mowa nienawiści wymaga podejmowania zdecydowanych kroków zarówno przez organy krajowe, jak i międzynarodowe. Europejski Trybunał Praw Człowieka badając skargi o naruszenie wolności wypowiedzi bada, czy jej ograniczenia znalazły podstawy w obowiązującym prawie. Dotychczasowe orzecznictwo Trybunału daje jasne wskazówki co do tego, kiedy kończy się wolność wyrażania opinii, a zaczyna mowa nienawiści zwłaszcza, gdy obraźliwe treści są formułowane w środkach masowego przekazu, np. w Internecie.

¹ ORCID ID: 0000-0002-5350-3272, doktor, Instytut Prawa i Administracji, Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie. E-mail: a.lukaszcuk@vizja.pl.

Abstract**Hate speech in relation to racial, national and ethnic minorities as the limitation of freedom of expression. Notes on the example of selected judgments of the European Court of Human Rights**

Hate speech in relation to racial, national and ethnic minorities is a common matter, appearing more and more frequently in public space and taking different forms depending on its brutality. There is a very thin line between hate speech and freedom of expression. Confronted with the wider freedom of speech and expression, hate speech requires taking some critical steps by both domestic and international authorities. The European Court of Human Rights, while examining the complaints concerning violations of the freedom of expression, verifies whether its limitations have certain grounds in the applicable law. The past jurisprudence of the Court clearly indicates when freedom of speech ends and hate speech begins, especially when offensive content is formulated in the mass media, e.g., on the Internet.

I. Mowa nienawiści wg definicji Rady Europy

Zgodnie z definicją przyjętą przez Radę Europy, mowa nienawiści (ang. *hate speech*) to zjawisko polegające na formułowaniu, rozpowszechnianiu i uzasadnianiu w przestrzeni publicznej nienawiści i dyskryminacji wobec jednostek, grup osób, mniejszości narodowej, etnicznej i innych podmiotów. Występuje w formie szeroko rozumianej wypowiedzi, np. obrazów, fotografii lub filmów, które propagują, wzniecają i usprawiedliwiają nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm i inne formy nietolerancji². Mowa nienawiści w przestrzeni publicznej podważa bezpieczeństwo demokratyczne państwa, jego podstawy kulturowe i pluralizm, a brak reakcji władzy na przemoc jest odbierana jako przyzwolenie na jej szerzenie. Mowa nienawiści podlega eskalacji w zależności od użytych środków wyrazu. Po pierwsze, wystę-

² Załącznik do rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (97) 20, z 30 października 1997 r.

puje w postaci hejtu, czyli bezpośredniego ataku na ofiarę za pomocą słów powszechnie uważanych za niegodne i obraźliwe. Druga forma to obraźliwe, jednoznacznie negatywnie zwracanie się do kogoś przy pomocy słów definiujących przynależność do grupy dyskryminowanej społecznie. Kolejna forma mowy nienawiści polega na kreowaniu jedynie słusznego obrazu rzeczywistości, dzielącej ludzi na „my” i „oni”, gdzie „my” jesteśmy po słusznej stronie, a „oni”, nasi wrogowie są po stronie zła³. Ostatni rodzaj mowy nienawiści to tzw. mowa niebezpieczna, odnosząca się do zjawiska nawoływania do zbiorowej nienawiści i eksterminacji ludności w Rwandzie latami 90. przez jej władze wprost wypowiadające się do eliminacji przeciwników politycznych⁴.

II. Granice wolności wypowiedzi a mowa nienawiści w orzecznictwie ETPC

Europejska Konwencja Praw Człowieka traktuje szeroko katalog wolności wypowiedzi i wyrażania opinii i poglądów, otrzymywanie i przekazywanie informacji bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe, a także wolność twórczości artystycznej (art. 10 ust. 1). Uznaje każdy rodzaj ekspresji człowieka za wolność wypowiedzi – także te, uznane za nieprzychylnie, kontrowersyjne, czy wzbudzające niepokój. Takie są bowiem wymagania pluralizmu, tolerancji i otwartości, bez których społeczeństwo demokratyczne nie istnieje”⁵.

Wolność wypowiedzi i wyrażania poglądów nie jest jednak prawem nieograniczonym. Katalog ograniczeń tej wolności zawarty w art. 10 ust. 2 Konwencji ma charakter enumeratywny, co oznacza zakaz jego rozszerzania o inne

³ *Dlaczego przegrywamy walkę z mową nienawiści? „Nasz podstawowy problem wciąż polega na tym, że jesteśmy tolerancyjni wobec nietolerancji”*, wywiad z prof. I. Jakubowską-Branicką, <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114884,24398663,dlaczego-przegrywamy-walke-z-mowa-nienawisci-nasz-podstawowy.html> (23.08.2020).

⁴ Creative Commons Susan Benesch on dangerous speech. In this interview with Timothy Garton Ash, Susan Benesch, senior fellow at the World Policy Institute, makes a distinction between hate speech and dangerous speech, <https://podcasts.ox.ac.uk/people/susan-benesch> (23.08.2020).

⁵ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, wyd. 7, Warszawa 2017, s. 743.

wartości, niż: bezpieczeństwo państwa, integralność terytorialna oraz bezpieczeństwo publiczne, ochrona zdrowia i moralności, ochrona dobrego imienia i praw innych osób, zapobieganie ujawnieniu informacji poufnych, zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowniczej⁶.

Europejski Trybunał badając skargi podmiotów indywidualnych w sprawach o naruszenie art. 10 Konwencji przeprowadza ocenę działań państw – stron Konwencji w oparciu o zasadę proporcjonalności, mając na względzie ograniczenia wolności wypowiedzi wskazane w ust. 2. Następnie rozważa konieczność wprowadzenia ograniczenia opisywanego prawa w państwie demokratycznym, dokonując rozróżnienia pomiędzy wypowiedziami dotyczącymi faktów a wypowiedziami ocennymi, subiektywnymi, przede wszystkim tymi, które stanowią mowę nienawiści. EPTC jest władny do dokonywania oceny zakresu swobody organów państw – stron Konwencji wprowadzające ingerencję w swobodę wypowiedzi⁷.

Zarówno prawo do swobody wypowiedzi, jak i jej ograniczenia wymagały od Europejskiego Trybunału wskazania różnic między dwoma rodzajami wypowiedzi: deskryptywnymi i falsyfikacyjnymi. Cechą wypowiedzi deskryptywnych jest oparcie ich na faktach możliwych do potwierdzenia. Z kolei wypowiedzi falsyfikacyjne to „sądy, opinie czy oceny nie podlegające z natury dowodowi prawdy”⁸. Zdaniem Trybunału, wypowiedź staje się opinią tylko wtedy, gdy przytoczono w niej fakty, z których ta opinia wynika. Konieczne jest wykazanie związku między sądem wartościującym i podpierającymi opinię faktami⁹.

Zdaniem Trybunału „tolerancja i poszanowanie dla jednakowej godności istot ludzkich stanowią podstawy demokratycznego, pluralistycznego społe-

⁶ W. Skrzydło, *Komentarz do art. 54 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 51 i n.

⁷ Np. Wyrok ETPC z 17 grudnia 2004 r. w sprawie Pedersen and Baadsgaard przeciwko Danii, skarga nr 49017/99, za: M. Wąsek-Wiaderek, *Przegląd orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich dotyczących wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych (za lata 2008–2009)*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2009, nr 3–4, s. 205 i n.

⁸ W. Mojski, *Konstytucyjna ochrona wolności wypowiedzi w Polsce*, Lublin 2014, s. 121.

⁹ Wyroki ETPC: z 13 stycznia 2015 r. *Maciejewski przeciwko Polsce*, skarga nr 34447/05, z 12 lipca 2001 r. *Feldek przeciwko Słowacji*, skarga nr 29032/95, z 10 stycznia 2013 r. *Ashby Donald i inni przeciwko Francji*, skarga nr 36769/08, z 19 lutego 2015 r. *Bohlen przeciwko Niemcom*, skarga nr 53495/09, z 8 lipca 1986 r. *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82.

czeństwa”. Dlatego „może być uznane za konieczne karanie lub zapobieganie wszelkim formom wypowiedzi, które upowszechniają, podlegają lub usprawiedliwiają nienawiść opartą na nietolerancji”¹⁰.

W uzasadnieniu wyroku Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii Trybunał stwierdził, że „swoboda wypowiedzi stanowi jeden z podstawowych fundamentów społeczeństwa demokratycznego; jeden z najważniejszych elementów jego postępu oraz rozwoju jednostki. Swoboda ta dotyczy nie tylko „informacji” albo „opinii” uznanych za nieobraźliwe lub obojętne, ale również tych, które urażają czy szokują. Domagają się tego pluralizm, tolerancja oraz duch otwartości, bez których nie ma „społeczeństwa demokratycznego”. „Swoboda wypowiedzi nie jest wolnością o charakterze absolutnym. Pod pewnymi warunkami państwa – strony Konwencji mogą ją ograniczyć w oparciu o postanowienia ust. 2, mając na uwadze legalność takiego ograniczenia. Drugą istotną kwestią jest określenie przez nie celowości wprowadzanych ograniczeń. Oznacza to, iż ingerencja w prawo swobody wypowiedzi musi odpowiadać co najmniej jednej z przesłanek zawartych w art. 10 ust. 2 EKPC. Ostatni element to warunek konieczności (niezbędności) wprowadzanych ograniczeń w demokratycznym państwie prawnym, inaczej uzasadnienie, że ingerencję w tę wolność uzasadnia pilna potrzeba społeczna”¹¹. Ważne jest, zdaniem Trybunału, znalezienie proporcji między uzasadnionym ograniczeniem wolności a celem ingerencji państwa w sferę tej wolności. Konieczność każdej restrykcji swobody wypowiedzi musi być każdorazowo poparta odpowiednimi argumentami¹².

¹⁰ Wyrok ETPC z 6 lipca 2006 r. Erbakan przeciwko Turcji, skarga nr 59405/00.

¹¹ M.A. Nowicki, op.cit., s. 413. Zob. także I.C. Kamiński, *Europejski Trybunał Praw Człowieka w roku 2014: czy to jeszcze ten sam trybunał?*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2015, nr 6, s. 72–73.

¹² Powyższe stanowisko ETPC podtrzymał w wyrokach: z 16 grudnia 2008 r. Frankowicz przeciwko Polsce, skarga nr 53025, z 26 kwietnia 1979 r. Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii (nr 1), skarga nr 6538/74, z 25 kwietnia 1988 r. Müller i inni przeciwko Szwajcarii, skarga nr 10737/84, z 23 września 1994 r. Jersild przeciwko Danii, skarga nr 15890/89, z 21 stycznia 1999 r. Fressoz i Roire przeciwko Francji, skarga nr 29183/95, z 25 stycznia 2007 r. Vereinigung Bildender Künstler przeciwko Austrii, skarga 68354/01, za: M.A. Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Przegląd orzecznictwa*, „Palestra” 1999, nr 5–6, s. 107–108. Zob. także D. Bychawska-Siniarska, *Ochrona prawa do wolności wyrażania opinii na mocy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Strasburg 2018, s. 28 i n.

Orzeczenie *Handyside v. Wielka Brytania* ukształtowało linię orzeczniczą ETPC w taki sposób, że „swoboda wypowiedzi, wynikająca z art. 10 Konwencji obejmuje wszystkie rodzaje wypowiedzi lub ekspresji wyrażające opinie, idee lub informacje niezależnie od ich treści oraz sposobu komunikowania, także w sprawach przekazywania informacji o charakterze publicznym. Natomiast jej ograniczenie musi być uzasadnione w sposób przewidziany prawem, mianowicie musi być istotne i wystarczające (proporcjonalne) do uprawnionego celu”¹³. Trybunał rozpatrując skargi na ograniczenie swobody wypowiedzi wielokrotnie podkreślał, iż ograniczenia swobody wypowiedzi są dopuszczalne tylko wówczas, gdy są niezbędne w społeczeństwie demokratycznym. Przy czym chodzi tu nie tylko o wypowiedzi słowne, ale także o użycie symboli. Zdaniem Trybunału, istnieje bowiem ryzyko nałożenia blankietowego zakazu użycia symboli w sytuacji, gdy żadne ograniczenia nie są uzasadnione. W skardze *Attilia Vajnai*, wiceprzewodniczący partii lewicowej *Munkaspart*, skazany za publiczne pokazywanie podczas demonstracji czerwonej, pięcioramiennej gwiazdy kojarzonej z komunizmem argumentował, że czerwona gwiazda nie może być wyłącznie kojarzona z dyktaturą komunistyczną. W międzynarodowym ruchu robotniczym jest symbolem walki o sprawiedliwość socjalną, wyzwolenie robotników i wolność ludzi. Od XIX w. jest ona uważana za symbol socjalizmu. Przedstawiciel rządu węgierskiego stwierdził przed sądem, że noszenie symboli partii dyktatorskiej jest absolutnie sprzeczne z zasadą państwa prawa i musi być postrzegane jako demonstracja przeciwko demokracji pluralistycznej. ETPC częściowo zgodził się z argumentacją Skarżącego, że z symbolem tym utożsamiają się legalnie działające partie lewicowe walczące o sprawy socjalne. Zdaniem Trybunału, zakaz posługiwania się symbolem czerwonej gwiazdy jest rozumiany zbyt restrykcyjnie, tym bardziej, że jej znaczenie jest wielorakie. Prawodawca węgierski nie podjął – zdaniem Trybunału – próby dokonania rozróżnienia potencjalnej propagandy ideologii totalitarnej od zademonstrowania za pomocą czerwonej gwiazdy poglądu walki o sprawiedliwość socjalną przez partię lewicową.

¹³ Pogląd ten został ugruntowany m.in. w wyrokach ETPC z: 8 lipca 1986 w sprawie *Lingens* przeciwko Austrii skarga nr 8815/82, z 23 kwietnia 1992 w sprawie *Castells* przeciwko Hiszpanii, skarga nr 11798/85, z 1 lipca 1997 w sprawie *Oberschlick* przeciwko Austrii, skarga nr 20834/92.

Zatem – symbol, który może mieć kilka znaczeń, prezentowany przez lidera legalnej partii politycznej niemającej ambicji totalitarnych, nie może być zrównany z niebezpieczną propagandą. Konieczne jest zbadanie kontekstu użycia konkretnego symbolu, zwłaszcza, gdy ma on charakter wieloznaczny, jak w przypadku czerwonej gwiazdy kojarzonej najczęściej z ustrojem komunistycznym¹⁴.

Trybunał podkreślał, że działania bądź zaniechania władz w systemie demokratycznym muszą być poddane ścisłej kontroli nie tylko organów państwa, ale także opinii publicznej. Państwo nie może wprowadzać nadmiernych ograniczeń wolności wypowiedzi jednostkom czy też grupom. Wypowiedzi wymagają wiarygodnego i precyzyjnego przekazu, w oparciu o pozyskaną informację. Przykładem jest postępowanie dziennikarzy zgodnie z etyką dziennikarską, u której postaw leży dążenie do przekazywania informacji prawdziwych, zachowanie bezstronności, uczciwości, szacunku dla prywatności innych osób, poszanowanie prawa oraz respektowanie dobrych obyczajów i reagowanie w przypadku, gdy informacje przekazywane przez publiczne radio. Zadaniem prasy jest więc przekazywanie informacji i sugestii na temat spraw publicznie ważnych, a prawem społeczeństwa jest swobodny dostęp do tych informacji. Rolą dziennikarzy korzystających ze swobody wypowiedzi, w tym kształtowania opinii publicznej jest nie tylko przekazywanie informacji, ale przede wszystkim obowiązek rzetelnego ich przekazywania, za co ponoszą odpowiedzialność. Zakres tej odpowiedzialności jest uzależniony od okoliczności przekazywania informacji oraz środków przekazu, którymi się posługują¹⁵. Ponadto, na co wskazuje D. Bychawska-Siniarska, Europejski Trybunał Praw Człowieka wykazuje coraz mniejszą tolerancję na takie informacje, które prócz sensacji nie wnoszą niczego w debatę publiczną¹⁶. W przypadku informacji dotyczących spraw publicznie ważnych czy szokujących opinię publiczną ujawnianych przez dziennikarzy śledczych, zagrożenie karą więzienia

¹⁴ Wyrok ETPC z 8 lipca 2008, *Vajnai przeciwko Węgrom*, skarga nr 33629/06.

¹⁵ J. Sobczak, *Swoboda wypowiedzi w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, cz. II, „*Ius Novum*” 2007, nr 4, s. 13 i n.

¹⁶ D. Bychawska-Siniarska, *Rola Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w kształtowaniu standardów ochrony wolności słowa w Polsce*, „Europejski Przegląd Sądowy” luty 2017, s. 37, z powołaniem na wyroki ETPC: z 19 listopada 2016 r. w sprawie Kania przeciwko Polsce, skarga nr 49132/11, z 4 października 2016 r. w sprawie Kania nr 2 przeciwko Polsce, skarga nr 44436/16.

i zakazem wykonywania zawodu dziennikarza może skutecznie powstrzymać ich od przed informowaniem o tego typu sprawach¹⁷.

Innym rodzajem wypowiedzi o charakterze publicznym są takie wypowiedzi, które burzą trwale podstawy państwa, stanowią wezwanie do walki zbrojnej przeciwko jego ustrojowi, jednostkom lub grupom, są nacechowane przemocą i nienawiścią wobec nich. W sprawie *Rogera Garaudy*, nacjonalisty nawołującego do obalenia tzw. kłamstwa oświęcimskiego Trybunał nie tylko orzekł niedopuszczalność skargi o naruszenie wolności wypowiedzi wniesionej przez niego do Wysokiej Izby, ale podkreślił, że „zaprzeczanie zbrodniom przeciwko ludzkości jest jedną z najbardziej drastycznych form znieważania Żydów na tle rasowym oraz nawoływania do nienawiści przeciwko nim”¹⁸. Skarżący nie tylko wykorzystał Internet do propagowania nienawistnych, antysemickich haseł w ramach międzynarodowych struktur, ale także pozyskiwał środki pieniężne na szerzenie swoich idei „kłamstwa oświęcimskiego”. Zdołał także za pomocą mediów społecznościowych rozpowszechniać i propagować hasła nacjonalistyczne wśród młodego pokolenia, które okazało się niezwykle podatne na zaprzeczanie, banalizowanie czy wręcz ośmieszanie Holocaustu¹⁹.

Podobny charakter miała sprawa skierowana do ETPC przez Pavla Ivanova²⁰, który publikował antysemickie artykuły przedstawiające Żydów jako źródło zła w Rosji. W uzasadnieniu wyroku Trybunał stwierdził, że Skarżący nie tylko wyrażał w swych publikacjach „nienawiść wobec Narodu Żydowskiego”, ale i nawoływał do przemocy wobec tej grupy etnicznej, przez co jego skarga jest niedopuszczalna.

Mowa nienawiści w stosunku do grup narodowych czy etnicznych jest istotnym problemem także w przestrzeni Internetu, co stwarza nowe zagro-

¹⁷ Wyrok ETPC z 17 grudnia 2004 r. w sprawie *Cumpănă i Mazăre* przeciwko Rumunii, skarga nr 33348/96.

¹⁸ Decyzja ETPC o niedopuszczalności z 24 czerwca 2003, sprawa *R. Garaudy* przeciwko Francji, skarga nr 65831/01.

¹⁹ W 2009 aż 23% badanych uczniów brytyjskich szkół średnich nie wiedziało, co wydarzyło się w obozie koncentracyjnym w Auschwitz, a wśród odpowiedzi na pytanie o ten obóz Zagłady pojawiły się skojarzenia z nazwą piwa, państwa graniczącego z Niemcami oraz rodzajem chleba. Zob. J. Pawlicki, *Auschwitz to takie piwo. Kraj. Albo chleb*, „Gazeta Wyborcza”, 11 marca 2009 r.

²⁰ Skarga nr 35222/04 Pavla Ivanova przeciwko Rosji. Decyzja o niedopuszczalności z 20 lutego 2007 r.

żenia społeczne związane z uzależnieniem od niebezpiecznych treści Internetu (*harmful content*)²¹. Obecnie każda grupa osób ze względu na jej cechy charakterystyczne może być uznana za wrogą czy „niepoprawną”, stać się polem ataku ze strony hejterów. Przeciwdziałanie mowie nienawiści w Internecie stanowi zatem bardzo trudne wyzwanie dla wszystkich odpowiedzialnych za stanowienie i przestrzeganie prawa²².

Protokół dodatkowy do Konwencji Rady Europy o cyberprzestępczości dotyczący penalizacji czynów o charakterze rasistowskim lub ksenofobicznym popełnionych przy użyciu systemów komputerowych z 23 stycznia 2003 r.²³ wprowadza w systemach prawnych uniwersalne rozwiązania w celu zapobiegania i zwalczania cyberprzestępczości. Istotnym problemem w odniesieniu do realizacji standardów przeciwdziałania mowie nienawiści w Internecie pozostaje kwestia jej definiowania. Żaden z instrumentów prawa międzynarodowego nie zawiera takiej definicji; wskazuje się w nich jedynie na zachowania, które powinny zostać zakazane w prawie krajowym, takie jak nawoływanie do nienawiści rasowej. Katalog ten nie odnosi się już np. do homofobicznej mowy nienawiści, co do której Trybunał w sprawie *Vejdeland* przeciwko Szwecji²⁴ wyraźnie stwierdził, że nie różni się ona niczym od rasistowskiej czy antysemitowskiej mowy nienawiści. Ryzyko wyrządzenia krzywdy poprzez treści przekazywane za pomocą Internetu jest o wiele wyższe niż w przypadku treści ukazujących się np. w prasie codziennej. Należy zatem przyjąć, iż w odniesieniu do Internetu obowiązują te same standardy z jednej strony w zakresie ochrony swobody wypowiedzi internautów, z drugiej zaś – w zakresie możliwości ograniczania jej w przypadku rozpowszechniania w sieci treści uznanych za mowę nienawiści²⁵.

²¹ *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, Warszawa 2010.

²² A. Gliszczyńska-Grabias, *Międzynarodowoprawne standardy wolności słowa a mowa nienawiści*, [w:] *Mowa nienawiści w Internecie: jak z nią walczyć? Materiały z konferencji Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Zakładu Praw Człowieka WPiA UW i Zakładu Praw Człowieka Wydziału Politologii UMCS w dniu 29 października 2012*, red. D. Bychawska-Siniarska i D. Głowacka, Warszawa 2013, s. 45 i n.

²³ Dz.U. 2015, poz. 730.

²⁴ Wyrok ETPC z 9 lutego 2012 r. w sprawie *Vejdeland* przeciwko Szwecji, skarga nr 1813/07.

²⁵ Wyrok ETPC z 5 maja 2011 r. w sprawie *Edit. Board of Pravoye Delo* przeciwko Ukrainie, skarga nr 33014/05.

Literatura

- Bychawska-Siniarska D., *Ochrona prawa do wolności wyrażania opinii na mocy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Strasburg 2018.
- Bychawska-Siniarska D., *Rola Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w kształtowaniu standardów ochrony wolności słowa w Polsce*, „Europejski Przegląd Sądowy”, luty 2017.
- Gliszczyńska-Grabias A., *Międzynarodowoprawne standardy wolności słowa a mowa nienawiści*, [w:] *Mowa nienawiści w Internecie: jak z nią walczyć? Materiały z konferencji Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Zakładu Praw Człowieka WPiA UW i Zakładu Praw Człowieka Wydziału Politologii UMCS w dniu 29 października 2012*, red. D. Bychawska-Siniarska, D. Głowacka, Warszawa 2013.
- Kamiński I.C., *Europejski Trybunał Praw Człowieka w roku 2014: czy to jeszcze ten sam trybunał?*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2015, nr 6.
- Mojski W., *Konstytucyjna ochrona wolności wypowiedzi w Polsce*, Lublin 2014.
- Nowicki M.A., *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Przegląd orzecznictwa*, „Palestra” 1999, nr 5–6.
- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, wyd. 7, Warszawa 2017.
- Pawlicki J., *Auschwitz to takie piwo. Kraj. Albo chleb*, „Gazeta Wyborcza”, 11 marca 2009.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2007.
- Sobczak J., *Swoboda wypowiedzi w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, cz. II, „Ius Novum” 2007, nr 4.
- Wąsek-Wiaderek M., *Przegląd orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich dotyczących wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych (za lata 2008–2009)*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2009, nr 3–4.
- Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias, Warszawa 2010.